

اشعار نویافته رودکی سمرقندی

بر اساس دو متن کهن فارسی

نشریات دولتی تاجیکستان، ۱۹۵۸ م.

دکتر عارف نوشاهی*

۴. نفیسی، سعید، احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی. تهران: کتاب‌فروشی ادب، چند چاپ.

اکنون هر یافته‌ای از اشعار رودکی، اگر در دیوان‌های مدون او گرد نیامده باشد، تازه و نویافته به شمار خواهد آمد. چنان که محققان اتفاق نظر دارند، هیچ نسخه خطی دیوان اشعار رودکی به طور مدون باقی نمانده و آنچه تا کنون از اشعار رودکی به دست رسیده و گرد آمده است، در واقع ابیات پراکنده‌ای است که در متون مختلف، مانند تذکره‌ها، فرهنگ‌ها، کتب ادبی، اخلاقی و تاریخی، نقل شده است. از آنجایی که هنوز بسیاری از نسخه‌های خطی شناسایی نشده و در کُنج کتابخانه‌ها و خانقاه‌ها و مدرسه‌ها و منازل شخصی، دست‌نخورده مانده است، همیشه این امکان را باقی می‌گذارد که نسخه‌هایی از متون کهن کشف شوند، که چه بسا اشعار پراکنده شاعران قدیم، از جمله رودکی، را در بر دارند.

در این گفتار، بر اساس دو متن کهن فارسی، ۹ بیت از رودکی شناسایی شده است. این دو متن، که عبارتند از *ارشاد و خزّم‌نامه*، در مجامع فرهنگی و کتاب‌شناختی، کمتر مطرح بوده است و عموم خوانندگان از آنها چندان آگاهی ندارند.

سه بیت رودکی در کتاب *ارشاد*

کتاب *ارشاد*، تألیف ابومحمد عبدالله بن محمد بن ابی‌بکر قلانسی نسفی است. حاجی خلیفه تاریخ وفات او را در جایی ۵۰۰ ق و در جایی دیگر ۵۵۰ ق نوشته است (ر.ک: حاجی خلیفه، ج ۱، ص ۱۷۰، ج ۲، ص ۱۶۸۴). آنچه مسلم است، پدر مؤلف در ۴۸۵ ق درگذشته است (سمعانی، ج ۴، ص ۵۷۰). پس روزگار نگارش *ارشاد* را می‌توان اواخر قرن پنجم یا اوایل قرن ششم گمان زد. از این کتاب نسخه‌هایی در چین، پاکستان و ترکیه باقی مانده و نگارنده این سطور، آن را بر پایه ۲ نسخه ترکیه و پاکستان تصحیح و چاپ کرده است (ارشاد در معرفت و عطا و اخلاق، تألیف عبدالله بن محمد بن ابی‌بکر قلانسی نسفی، تصحیح و مقدمه و تعلیقات عارف نوشاهی، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۸۵ ش). پس

اشاره

نویسنده مقاله کوشیده است با استفاده از متن دو کتاب *«ارشاد»* عبدالله بن محمد قلانسی نسفی و *«خزّم‌نامه»* ابی‌الحسن اوزجندی، هر دو متعلق به قرن پنجم هجری، ۹ بیت از اشعار رودکی سمرقندی را شناسایی کند.

تصحیح ۶ بیت از رودکی سمرقندی، بر اساس نسخه‌های خطی معیار *الاشعار*، نوشته آقای علی‌اصغر قهرمانی، مقبل (معارف، تهران، دوره بیست‌وسوم، شماره ۱۳۸۸، ۱)، مرا بر آن واداشت که چند بیت تازه‌یافته از استاد رودکی سمرقندی (ت ۳۲۹ ق) را به اطلاع دانشمندان برسانم.

تا کنون برای جمع‌آوری اشعار رودکی کوشش‌های متعدّد شده است و هر بار، تازه‌یافته‌های اشعار رودکی، در دیوان مدون او افزوده می‌شود. چند چاپ مختلف دیوان اشعار رودکی، به ترتیب اسامی مصححان به شرح زیر است:

۱. امامی، نصرالله، دیوان اشعار رودکی؛ چاپ دوم، مؤسسه مطالعات فرهنگ و تمدن ایران زمین، ۱۳۸۷ ش.
۲. شعار، جعفر، دیوان شعر رودکی؛ تهران، ۱۳۷۸ ش.
۳. میرزاییف، عبدالغنی، ابوعبدالله رودکی و آثار منظوم رودکی؛

از چاپ اول (شاه نسخه‌های دیگر از این کتاب در جامع سلیمیه، ادرنه (ترکیه) به دست آمد که در این گفتار بدان نیز استناد شده است.

مؤلف (شاهد در موارد مختلف، از اشعار شاعران ماوراءالنهر استشهد کرده است که بعضی از آن اشعار، اولین بار در این کتاب آمده است. در (شاه از رودکی نیز ۳ بیت درج شده که تا کنون در دیوان او گرد نیامده است. در اینجا، مطابق با ضبط‌های ۳ نسخه خطی ارشاد که در دست است، اشعار رودکی نقل می‌شود و برای رعایت اختصار، از نشانه‌های نسخه‌ها استفاده می‌کنیم:

۱. ادرنه: جامع سلیمیه، شماره ۵۰۶، بدون تاریخ کتابت، اما به قرائن، کتابت قرن هشتم هجری است؛

۲. استانبول: مجموعه ایاصوفیا، کتابخانه سلیمانیه، شماره ۱۶۶۴، تاریخ کتابت: محرم ۹۰۰ ق؛

۳. اسلام‌آباد: مجموعه مفتی، آرشیو ملی پاکستان، شماره: اسلام/۴۹۲، تاریخ کتابت: شعبان ۱۰۲۲ ق.

بیت اول:

تازی و پارسی، همه نزدیک ما یکی ست

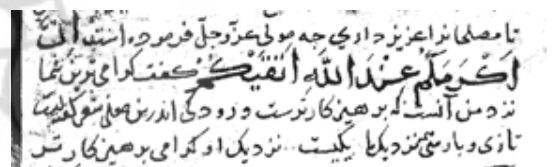
نزدیک او گرامی پرهیزگارتر (قلانسی، ۱۵ حاشیه)

ضبط نسخه ادرنه (برگ ۲ ب):

«مولی - عز و جل - فرموده است: اِنْ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰمُ [الحجرات: ۱۳]؛ گفت: گرامی‌ترین شما نزد من، آن است که پرهیزگارتر است؛ و رودکی اندر این معنی شعر گفته است:

تازی و پارسی، همه نزدیک ما یکی ست

نزدیک او گرامی پرهیزگارتر»

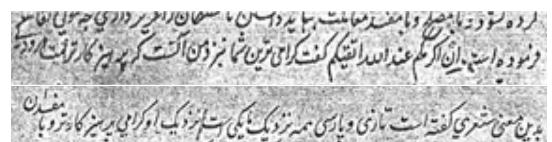

ضبط نسخه اسلام‌آباد (برگ ۴ ب، ۵ الف):

«مولی - تعالی - فرموده است: اِنْ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰمُ [الحجرات: ۱۳]؛ گفت: گرامی‌ترین شما به نزد من، آن است که پرهیزگارتر است؛ و رودکی بدین معنی شعری گفته است:

تازی و پارسی، همه نزدیک ما یکی ست

نزدیک او گرامی پرهیزگارتر»

ضبط نسخه استانبول (برگ ۱۰ ب):

«مولی عز و جل فرموده است: اِنْ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰمُ [الحجرات: ۱۳]؛ گفت: گرامی‌ترین شما به نزد من، آن است که پرهیزگارتر است.»
بیت رودکی ضبط نشده است و مطلب به همینجا ختم می‌شود.

بیت دوم و سوم (قطعه):

سنگ و گوهر یکی ست، چون نخوری

چه کنی خان و مان خود پُر سنگ؟

به دو تنگی بسنده کار مباش

تنگی گور و زندگانی تنگ (قلانسی، ۹۸ - ۹۹)

ضبط نسخه ادرنه (برگ ۸۴ الف - ب):

«و گفته‌اند: "النَّاسُ فِي الْفَقْرِ مَخَافَةُ الْفَقْرِ": مردمان در درویشی، با وجود توانگری، در درویشی‌اند از بیم درویشی را که هنوز نیامده؛ و رودکی درین معنی گوید:

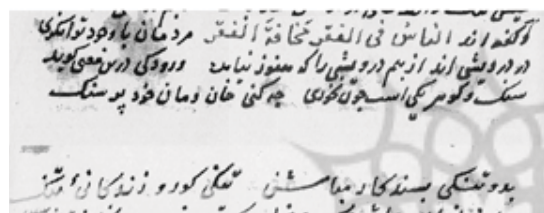
شعر

سنگ و گوهر یکی ست، چون نخوری

چه کنی خان و مان خود پُر سنگ؟

به دو تنگی بسنده کار مباش

تنگی گور و زندگانی تنگ»

ضبط نسخه استانبول (برگ ۶۳ الف - ب):

«و رودکی گوید: "النَّاسُ فِي الْفَقْرِ مَخَافَةُ الْفَقْرِ": گفت: مردمان در درویشی‌اند با توانگری، از بیم درویشی سپس تر. و هم رودکی گوید:

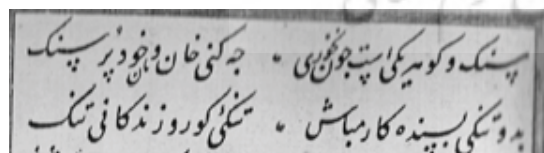
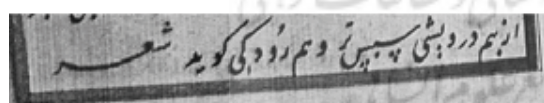
شعر

سنگ و گوهر یکی ست، چون نخوری

چه کنی خان و امان [کذا] خود پُر سنگ؟

به دو تنگی بسنده کار مباش

تنگی گور و زندگانی تنگ»

ضبط نسخه اسلام‌آباد (برگ ۴۲ ب):

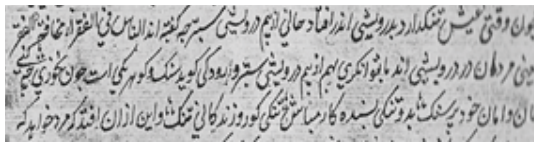
«چه گفته‌اند: "النَّاسُ فِي الْفَقْرِ مَخَافَةُ الْفَقْرِ": یعنی: مردمان در درویشی‌اند با توانگری بهم، از بیم درویشی سبتر [کذا]؛ و رودکی گوید:

سنگ و گوهر یکی ست، چون نخوری

چه کنی خان و امان [کذا] خود پُر سنگ؟

به دو تنگی بسنده کار مباش

تنگی گور و زندگانی تنگ»

شش بیت رودکی در خرم‌نامه

خرم‌نامه، تألیف علی بن ابی‌نصر بن علی، معروف به ابی‌الحسین اوزجندی، کتابی است در علم اخلاق، که در قرن پنجم هجری در ۲ بخش تألیف شده است؛ بخش اول در «جَد» و بخش آخر در «هزل». شادروان دکتر محمد اقبال (۱۸۹۴-۱۹۴۸)، استاد بخش فارسی دانشکده خورشاسی دانشگاه پنجاب لاهور، نسخه‌ای از این کتاب در اختیار داشته و آن را در گفتاری به زبان اردو، با عنوان کتاب خرم‌نامه مین قدیم شعرا کی بعضی اشعار معرفی کرده است. مقاله ایشان، نخست در اورینتال کالج میگزین (لاهور، اگوست ۱۹۴۷م) منتشر شد و سپس در مقالات منتخبه مجله دانشکده خورشاسی، به اهتمام وزیر الحسن عابدی (انتشارات دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۶۷م/ ۱۳۴۶ش، جلد ۱، صص ۴۲۸ - ۴۳۰) تجدید چاپ شد. گمان می‌کنم این مقاله از چشم اکثر فارسی‌دانان و رودکی‌پژوهان به‌دور بوده و کما حقّه به آن عنایت نشده است. هم کتاب خرم‌نامه مهم و ناشناخته است و هم اشعار شاعرانی، از جمله رودکی، که در آن نقل شده، نادر است. پس اهمّ مطالب این مقاله، از زبان دکتر محمد اقبال در اینجا به فارسی ترجمه می‌شود:

«خرم‌نامه کتابی است در علم اخلاق، که در قرن پنجم هجری، به شیوه قاپوس نامه نگاشته شده و در آن، در ضمن مسائل اخلاقی، حکایات و اشعار نیز درج شده است. نسخه‌ای از قسمت اول کتاب، که احتمالاً در قرن یازدهم هجری کتابت شده است، در اختیار من است و نسخه‌ای دیگر از این کتاب را در جایی سراغ ندارم و ان شاء الله در فرصتی دیگر، این کتاب را جداگانه در همین نشریه [اورینتال کالج میگزین] معرفی خواهم کرد. [ولی این فرصت پیش نیامد. مترجم.] مؤلف در این کتاب، به وفور از اشعار استفاده کرده است؛ ولی متأسفانه به جز دو - سه مورد، از سراینندگان نام نبرده و به جای آن، از عبارت "چنان که شاعر می‌گوید" استفاده کرده است. چند مورد که از شاعران قدیم نام برده است، با نام رودکی، شهید بلخی، ابوشکور بلخی و ابوطاهر خسروانی روبرو می‌شویم. از آنجایی که نسخه پُرغلط است، امکان تصحیح اشعار را ندارد. باز هم در تصحیح آنها کوشیده‌ام. [ولی این تصحیح قیاسی بیش نیست. مترجم.] در این مقاله، اشعاری از شاعران انتخاب شده که در تذکرها نیامده است» (محمد اقبال: ۴۲۸).

سپس ۵ بیت از شهید بلخی، ۱۳ بیت از ابوشکور بلخی، ۶ بیت از رودکی و ۲ بیت از ابوطاهر خسروانی [کذا. خسروانی] نقل شده است. اشعار رودکی بدین قرار است:

- آرزوها که مردمان خواهند

من دو خواهم حدیث شد جمله
عاقبت خواهم از خدای جهان
بی‌نیازی [ز] مردم سفله ...
- زبان چه مایه توان داشتن چنین سام [کذا]
سخن نباید گفتن به جایگاه تمام
گزند خامش بودن به جایگاه سخن
برابر آید با گفتن ساکام [کذا] ...
- جهان همه ساله به کام کس نرود
و گر رود، ندهد هرچه رای داری و کام
بین تا که جهانت چگونه گام نهد [کذا]
بهمی گذار تواسان [کذا] که کی گذارد گام (اوزجندی، به نقل از محمد اقبال، ص ۴۳۰)

پی‌نوشت

- * استادیار دانشکده گوردن، راولپندی، پاکستان.
- ۱. ایشان هنام و هم‌شهری علامه محمد اقبال لاهوری، شاعر و فیلسوف شهیر است.
- ۲. برخی اشعار شاعران قدیم در کتاب خرم‌نامه.

کتابنامه

- اقبال، محمد، اگوست ۱۹۴۷م، «کتاب خرم‌نامه مین قدیم شعرا کی بعض اشعار» [برخی اشعار شاعران قدیم در کتاب خرم‌نامه]، اورینتال کالج میگزین، لاهور.
- اوزجندی، علی بن ابی‌نصر بن علی، معروف به ابی‌الحسین، خرم‌نامه. [نسخه خطی در اختیار دکتر محمد اقبال مرحوم، در لاهور بوده و اکنون معلوم نیست نسخه کجاست!]
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، ۱۹۹۰، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفتون. بیروت: دار الفکر، جلد ۲.
- سمعانی، امام حافظ ابی‌سعد عبدالکریم، ۱۳۹۹ق/ ۱۹۷۹م، الأَسْبَاب. حیدرآباد دکن: مجلس دائرةالمعارف العثمانیة.
- عابدی، وزیر الحسن، ۱۹۶۷م/ ۱۳۴۶ش، مقالات منتخب مجله دانشکده خورشاسی. لاهور: دانشگاه پنجاب.
- قلاتسی نسفی، عبدالله بن محمد بن ابی‌بکر، ۱۳۸۵ش، ارشاد در معرفت و عطا و اخلاق. تصحیح و مقدمه و تعلیقات عارف نوشاهی. تهران: میراث مکتوب.
- نسخه‌های خطی کتاب با نشانه‌های زیر:**
- ادرنه: نسخه جامع سلیمیّه، شماره ۵۰۶، بدون تاریخ کتابت، احتمالاً قرن هشتم هجری؛
- استانبول: مجموعه ایاصوفیا، کتابخانه سلیمانیه، شماره ۱۶۶۴، تاریخ کتابت: محرم ۹۰۰ق؛
- اسلام‌آباد: مجموعه مفتی، آرشیو ملی پاکستان، شماره اسلام/ ۴۹۲، تاریخ کتابت: شعبان ۱۰۲۲ق؛